BRANKO FUĆIĆ

S E N J S K A P L O Č A

Kada se godine 1964. u gradu Senju pristupilo radovima na konzerviranju i prezentiranju tvrđave Nehaj, odstranilo se i stepenište pred njenim ulazom, glomaznu dogradnju iz XIX stoljeća. Rušeći ga, radnici su grušinu pod stepeništem krcali na kamion koji je otpad s Nehaja vozio na tenisko igralište, gdje su kamene krhotine završile u nasipu. U posljednji trenutak, direktor senjskog muzeja, prof. Ante Glavičić, zapazio je glagoljska slova na ulomcima od bijela vapnenca, prekinuo rad, sakupio sve što se je sakupiti dalo, prenio ulomke u gradski muzej i tako spasio dio najstarijeg do sada otkrivenog senjskog glagoljskog natpisa. U tiskanom izvještaju o tome nalazu Glavičić je ulomke okrstio imenom »Senjska ploča«, datirao ih XII stoljećem, postavio alternativu »da li su to ostaci nadvratnika ili oltarne pregrade« te utvrdio njihovu sličnost s Bašćanskom pločom.[1]

Radi se o dvadeset i pet što manjih što većih ulomaka, od kojih je dvadeset u arheološkom pogledu važnih, jer su na njima sačuvani dijelovi klesarski obrađene površine s ornamentom i s glagoljskim pismom.

Među njima ulomci br. 6—7—8, ulomci br. 9—10—11—12—13 i ulomci br. 14—15—16 međusobno se potpuno sljubljuju.

Već na prvi pogled moglo se u tim ulomcima prepoznati pregradnu ploču (pluteus) s neke porušene crkvene pregrade (septum), oblikom nalik Bašćanskoj ploči, što znači da je uz gornji rub tog pluteja tekla bordura s uklesanim motivom lozice a u polju pod bordurom bio uklesan odulji glagoljski natpis.

R E K O N S T R U K C I J A

Predodžba pluteja, sličnog Bašćanskoj ploči, ponukala me da sam u travnju 1971. godine pokušao izvršiti parcijalnu rekonstrukciju Senjske ploče. Pokušao sam konstelirati sačuvane ulomke u njihove međusobne prostorne odnose kakovi su bili u izvornoj cjelini ploče.

Uporišna točka u tome poslu bila mi je stroga ritmička mjera u ornamentu lozice. Njeno vijuganje, naime, teče kompozicijskom shemom, koju tvori niz međusobno jednakih krugova. Na sačuvanim ulomcima trebalo je, stoga, najprije utvrditi promjer jednoga kruga, a zatim uspostaviti niz takovih jednakih krugova i u tome nizu ucrtati motiv troprute lozice pa na nacrtu naravne veličine umetati ulomke na korispondentna i — in concreto — na jedino moguća mjesta.

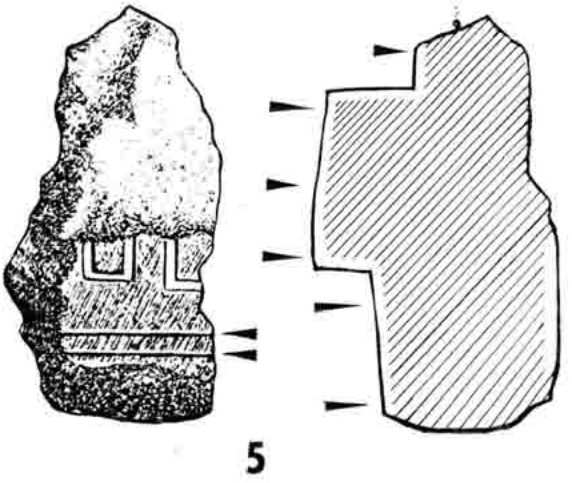

5

Ulomci br. 5, 18 i 19—20. U crtežu je dijagonalnim tragovima dlijeta prikazana površinska obradba Senjske ploče. Strelice na ulomcima 5 i 18 pokazuju vodoravne crte, »špalte«, kojima su na Senjskoj ploči bili omeđeni retci. Na bočnom presjeku ulomka br. strelice označuju klesarski obrađenu poleđinu Ploče.

Na konstelirane fragmente s elementima lozice vezivali su se i ostali fragmenti na kojima su bili uklesani elementi pisma. Ti su se fragmenti međusobno vezivali na plohama loma i tu su se potpuno sljubljivali.

Kada je na taj način bio uspostavljen njihov relativni raspored pojavili su se ostaci teksta u tri retka. S lakoćom se je tada moglo rekonstruirati prvi redak, dok se od sačuvanih elemenata drugog i trećeg retka, nažalost, nije mogla polučiti ni jedna smisaono opravdana riječ.

U mojoj rekonstrukciji konstelirala su se glagoljska slova ovako:

1. redak:

. . . . . C A I S . N A I S — T . . A D — H . . .
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18

2. redak:

. . . . . ? ? . . . . . H O N . . . . . I S . . . . .
19 20 21 22 23 24 25

3. redak:

. . . . . I V I . . . . . I T O I . . . .
26 27 28 29 30 31 32

Dopunjujući lakune i razrješujući dvije abreviature, što su na položajima 10 i 16 označene titlama, čitam prvi redak ovako:

[VЂ IME OTЂ]C A I S[I]NA I S(VE)T[OG]A D(U)H[A . . . . .]
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18

U prvome retku je, dakle, kršćanska invokacija Sv. Trojstva — kao i na Bašćanskoj ploči.

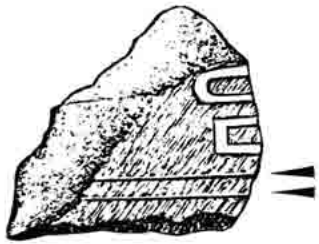

18

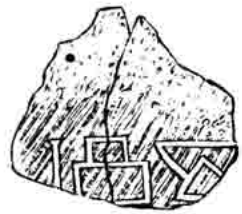

19 20

Preostaje još nekoliko relevantnih ulomaka s ostacima glagoljskog teksta. To su ulomci br. 5, br. 18 i br. 19—20. Njima se u rekonstrukciji nije moglo točnije odrediti mjesto na Ploči. Sa sigurnošću im se, međutim, može odrediti barem prostorna orijentacija, to jest što im je gornji a što donji rub. To je važno utoliko da bi se na njima, na krnjetcima pisma, utvrdilo o kojim se glagoljskim slovima radi. Putokaz za to pružila je sama klesarska obrada površine, sam klesarev postupak u radu. Klesar je, naime, ploču izravnao češljem i dlijetom, klešući uvijek u istom, dijagonalnom, smjeru. Zatim je dvostrukom vodoravnom crtom tanko uparao na ploči »špalte«, to jest granice pojedinih redaka. Tragovi usmjerenog klesanja i te crte prikazani su na crtežu ulomka (br. 5 i br. 18). Ta dva elementa: — smjer klesanja i »špalte« dostaju da bi se svaki od tih ulomaka mogao pravilno orijentirati. Sada se na ulomku br. 18 može odrediti glagoljsko slovo O (ili U) a na sljubljenim ulomcima 19—20 tri znaka: prvi ne može biti drugo nego desni krak glagoljskog Š, drugi je I, a treći je S. Na isti način određena je orijentacija i ulomku br. 5, dok se po detaljima na stražnjoj plohi tog ulomka dade odrediti da krnjetci glagoljskog slova (ili dvaju glagoljskih slova) na njemu pripadaju drugom retku teksta. Mjesta za taj ulomak, obzirom na njegovu veličinu, ima samo negdje u lijevoj polovici ploče gdje sam mu, na grafičkoj rekonstrukciji, i odredio približan položaj.

DIMENZIJE

Na temelju ove ma i parcijalne rekonstrukcije Senjske ploče može se zaključiti da je ona, kao plutej, bila duga *najmanje* 165 cm. Toliku sam duljinu očitao u prvome retku teksta mjereći *samo duljinu teksta invokacije.* No prvi je redak mogao biti i dulji, jer se je u njemu nakon invokacije mogao nastavljati početak teksta naracije. I u prvome retku Bašćanske ploče na tekst invokacije nastavlja se tekst naracije. Bordura s ornamentom lozice na Bašćanskoj ploči duga je 200 cm i ima ukupno 11 vijuga. Bordura na Senjskoj ploči iste je širine i istog promjera vijuga. Na Senjskoj ploči *iznad teksta invokacije* ima svega 9 vijuga. Pretpostavimo li da je i ona u svom izvornom stanju imala 11 vijuga, lako je izračunati da je u tom slučaju i

njena originalna duljina bila otprilike jednaka duljini Bašćanske. Senjska je ploča, stoga, mogla imati dimenzije slične Bašćanskoj ploči: mogla je biti duga oko 2 m i, proporcionalno tome, mogla je biti visoka oko 1 m.

Pri visini od 1 m Bašćanska ploča ima 13 redaka teksta. Na Senjskoj ploči mnogo su veći razmaci među retcima tako da je pri presumptivnoj njenoj visini od 1 m mogla imati samo 9—10 redaka teksta.

HISTORIJAT

Spomenuo sam detalje na stražnjoj plohi ulomka br. 5. Dok je većina ulomaka udarcima bata pretvorena u krhotine koje ne obuhvaćaju cijelu izvornu debljinu ploče, ulomak br. 5 i ulomci br. 6—7—8 sačuvali su svu prvobitnu debljinu pa je prema tome na tim ulomcima još vidljiva i stražnja ploha nekadašnje ploče. Na tim se ulomcima vidi da je na poleđini ploče bila uklesana pravilna, plitka udubina, nalik na plitko korito ili na neki poklopac. Iako ne znam pravu namjenu tako profilirane obradbe na poleđini Senjske ploče, ovaj me momenat priklanja zaključku, da je kamen Senjske ploče isprva služio nekoj drugoj svrsi, to jest, da je plutejem postao kasnije. Ploča je, sudeći po njenoj obrađenoj stražnjoj plohi, bila u svom početku, vjerojatno još u razdoblju antike, utilitarni predmet, dio nekog gospodarskog ustroja. Zatim je bila degradirana na spolij pa u srednjem vijeku privedena novoj svrsi: bila je preoblikovana u plutej crkvene pregrade. Tada je bilo preklesano njeno slobodno ravno naličje, a njeno prvobitno obrađeno lice (s udubinom) postalo je poleđinom pluteja. Tragovi ljudskog rada na ulomcima otkrivaju daljnji tok sudbine ovog spomenika. Plutej s glagoljskim natpisom postao je jednog dana nepotreban i stoga je bio izbačen iz crkve. Opet, po drugi puta je taj kamen postao spolijem pa je sada bio po duljini razrezan i to, čini se, na tri dijela, te su ti dijelovi bili upotrebljeni kao stepenice na tko zna kojoj senjskoj kući. Pri tome je površina s ornamentom i natpisom bila okrenuta prema tlu i žbukom vezana uz ležaj. Na poleđini ulomka sada se jasno vidi izlizana površina, tragovi hodanja po stepenicama. Prema tome je samo trećina ploče i to njena gornja trećina (to jest ona što je obuhvaćala borduru i prva tri retka teksta) dospjela u XIX stoljeću u Nehaj da bi tu bila opet uložena u stepenište, koje se je tada dogradilo pred ulazom u tvrđavu. Tako je ta trećina nekadašnje ploče postala u Nehaju i po treći puta spolijem. Prilikom demoliranja stubišta godine 1964. bila je razbijena tako da je od nje svega nekoliko ulomaka uočeno i spašeno u posljednji trenutak.

PALEOGRAFSKA ANALIZA

Paleografska materija Senjske ploče obasiže svega 33 znaka. Zastupana su slova: A, V, D, I, N, O, S, T, H, C, Š. Nigdje se nije sačuvao znak za poluglas.

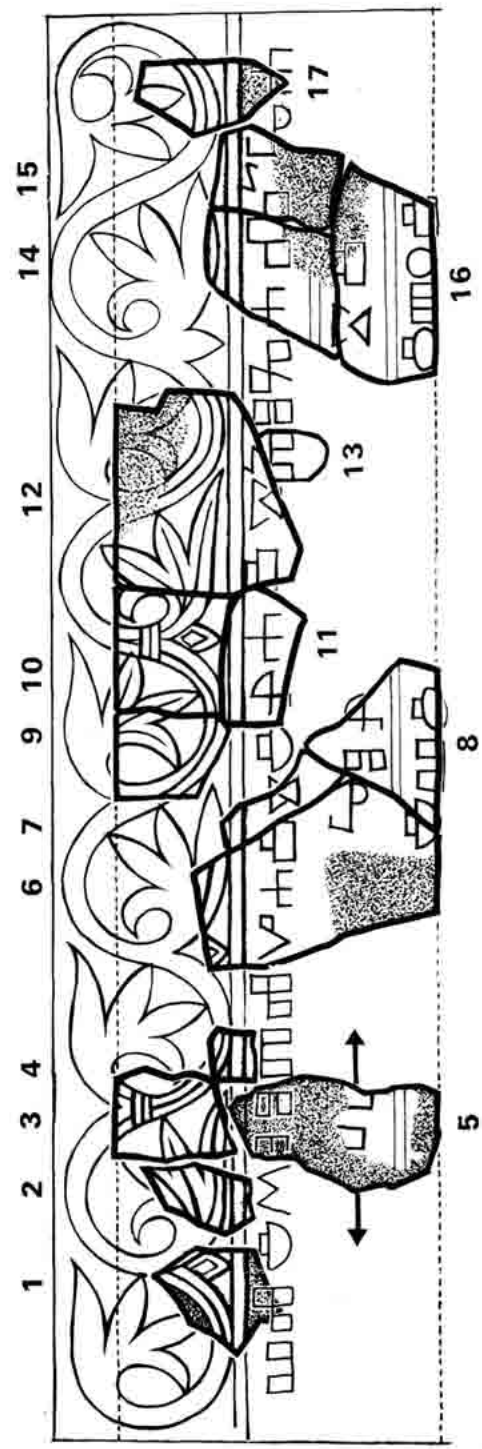

Senjska ploča. Grafička rekonstrukcija. Istočkana su mjesta gdje je razorena izvorna površina ploče.

Identifikacija svih glagoljskih slova na Senjskoj ploči je nedvojbena. Ona je nedvojbena i tamo gdje se je od slova sačuvao samo fragment. U pitanju su samo ostaci uklesanog pisma na ulomku br. 5 koji mogu pripadati dvoma slovima.

Slovo V sačuvalo se samo na jednom mjestu, na ulomku br. 8, ali nažalost, okrnjeno. Uništen mu je donji rub pa ne znamo kako je bila oblikovana spojna crta između dva »oka«, i prema tome ne znamo da li ovaj znak pripada starijoj morfologiji, kada se ta crta u luku spušta pod razinu »oka« ili on pripada mlađoj morfologiji hrvatskog glagoljskog ustava, kada je ta crta vodoravna. Time smo, naravno, izgubili i jedno od uporišta za datiranje Senjske ploče.

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomci, 3. Asemanovo evanđelje, 4. Krčki natpis, 5. Bečki listići, 6. Bašćanska ploča, 7. Senjska ploča, 8. Grškovićev apostol, 9. Mihanovićev apostolar, 10. Ljubljanski homilijar, 11. Ulomak legende o sv. Tekli, 12. Misal kneza Novaka, 13. Vrbnički brevijar II.

Morfološka osnova glagoljskog D sastoji se isprva od dva »oka« koja su odozgo spojena lukom. U razvoju hrvatske glagoljice lijevo se oko izdiže da bi u formiranom hrvatskom ustavu zapremilo svu visinu retka dok desno oko ostaje i nadalje malo.

Oblik slova D na Senjskoj ploči pripada starom, iskonskom tipu toga glagoljskog znaka a to kronološki znači da nije mlađe od XII stoljeća. Ono se od primjera tog slova na hrvatskim epigrafskim spomenicima XI i XII stoljeća razlikuje samo oštrom geometrijskom uglatom stilizacijom. No stupanj uglatosti može biti plod estetskog osjećaja klesareva koji svojim dlijetom oštrije reže u kamenu i oblikovno određenije »prevodi« duktuse što ih je pisar mnogo slobodnije i mekše izveo perom na pisanom predlošku.

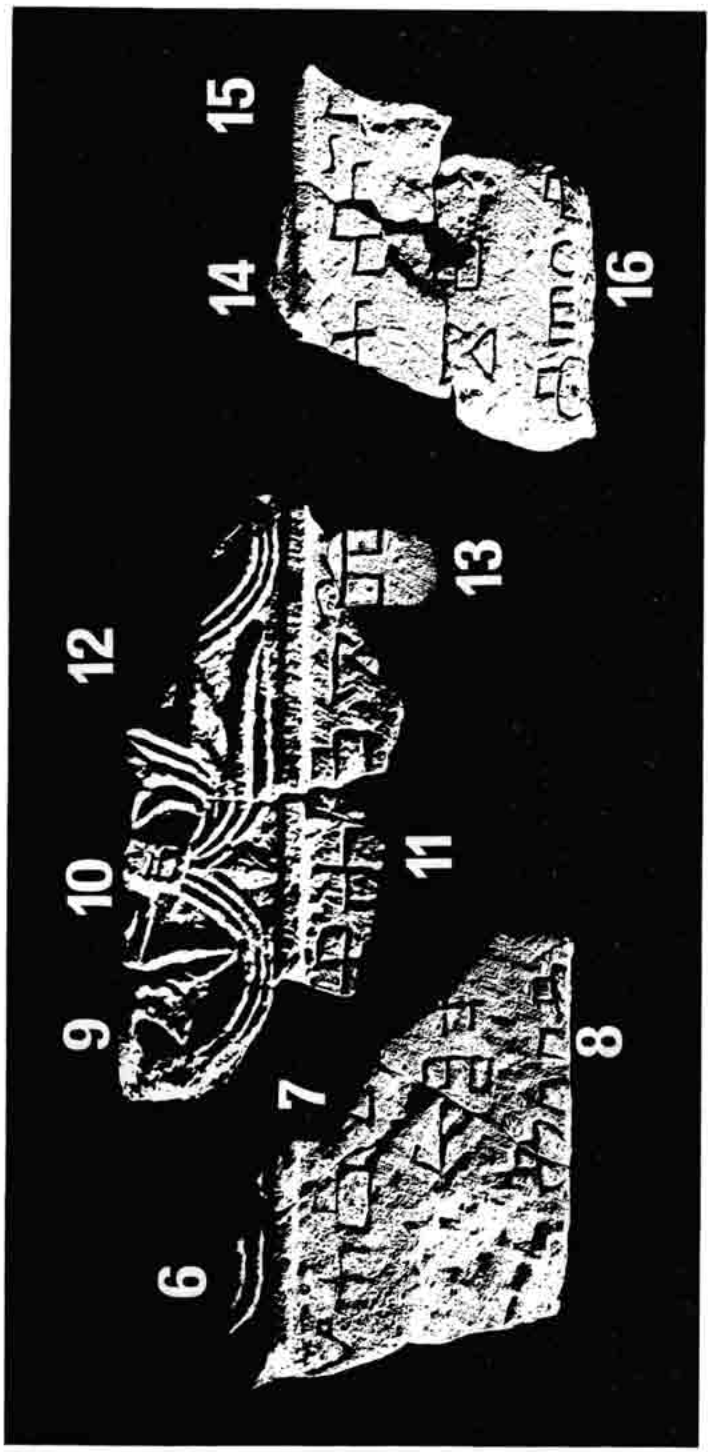

Senjska ploča. Rekonstrukcija prostornih odnosa ulomaka br. 6—16.

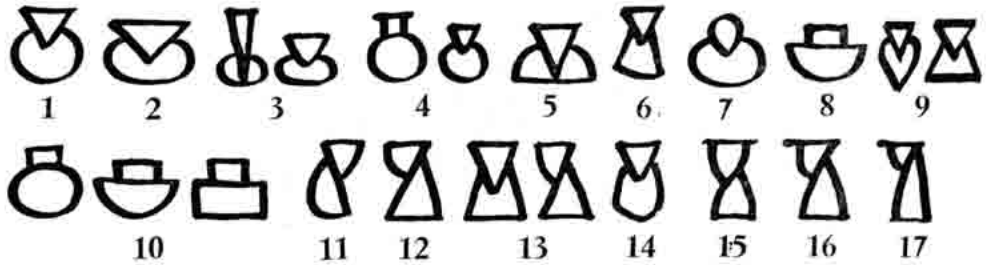

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomak II, 3. Kločev glagoljaš, 4. Asemanovo evanđelje, 5. Ohridski evangelijar, 6. Plominski natpis, 7. Krčki natpis, 8. Baščanska ploča, 9. Jurandvorski ulomak II, 10. Senjska ploča, 11. Gršković apostol, 12. Premudini ostrišci, 13. Bečki listići, 14. Humski grafit, 15. Ulomak legende o sv. Tekli, 16. Misal kneza Novaka, 17. Fraščićev psaltir.

Oblik slova I u najstarijim glagoljskim spomenicima složen je od trokuta i kružnice i to tako da trokut odozgo probada kružnicu, no već u XII stoljeću, uslijed redukcije duktusa, nastupa mlađa morfologija toga znaka. Znak za I na Senjskoj ploči pripada skupini starijeg oblika i to u onoj osebujnoj morfologiji, koja dolazi na Baščanskoj ploči. Male varijante u oblikovanju tog slova na senjskom primjeru (polovica kružnice, oval ili četvorina u donjem elementu ovog slova) samo pokazuju kako je klesar pratio i »prevodio« individualno i slučajno razgibane duktuse pisareva pera s danog mu predloška u definirane i jasno ocrtane geometrijske forme što ih je na svom precrtu izvodio oštricom dlijeta na kamenoj ploči. Obzirom na datiranje treba podvući da oblik slova I na Senjskoj ploči postavlja vremensku granicu postanka ovog spomenika u XII stoljeće.

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomak II, 3. Praški ulomak I, 4. Marijinsko četveroevanđelje, 5. Asemanovo evanđelje, 6. Kločev glagoljaš, 7. Valunska ploča, 8. Krčki natpis, 9. Baščanska ploča, 10. Senjska ploča, 11. Premudini ostrišci, 12. Grdoselski ulomak, 13. Humski grafit, 14. Ulomak legende o sv. Tekli.

Oblik slova N s bočnim crtama na lijevoj strani (jedna u produljenju »oka«, druga pri dnu slova) tipičan je za staru hrvatsku glagoljicu do XIII stoljeća.

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomci, 3. Asemanovo evanđelje, 4. Krčki natpis, 5. Bašćanska ploča, 6. Jurandvorski ulomak II, 7. Grdoselski ulomak, 8. Bečki listići, 9. Senjska ploča.

Uz vlastiti glagoljski znak za O zapažamo na Senjskoj ploči i latinički (ili ćirilski) znak za to slovo. Ova recepcija znakova iz drugog alfabetskog sistema karakterizira najstarije glagoljske epigrafske spomenike u Kvarneru (Krčki natpis, Bašćanska ploča, Jurandvorski ulomci).

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomak I, 3. Praški ulomak II, 4. Asemanovo evanđelje, 5. Kločev glagoljaš, 6. Krčki natpis, 7. Plominski natpis, 8. Valunska ploča, 9. Bašćanska ploča, 10. Senjska ploča, 11. Bečki listići, 12. Premudini ostrišci, 13. Grdoselski ulomak, 14. Humski grafit, 15. Ljubljanski homilijar, 16. Ulomak legende o sv. Tekli, 17. Misal kneza Novaka, 18. Brevijar Vida Omišljanina.

Isprva je glagoljsko slovo S — kao i glagoljsko slovo I — oblikovano prodorom trokuta u kružnicu, samo što kod slova S trokut predstavlja donji elemenat slova.

U većini starih hrvatskih spomenika, od Kločeva glagoljaša do spomenika XIII stoljeća, slovo S ima sasvim sploštenо tjeme gornjeg elementa tako da i taj gornji elemenat često poprima oblik trokuta. Na taj način je oblikovano i S na Senjskoj ploči te je ono i tim oblikom oslonac u datiranju ovog spomenika s razdobljem prije XIII stoljeća.

1. Kijevski listići, 2. Praški ulomci, 3. Asemanovo evanđelje, 4. Bečki listići, 5. Bašćanska ploča, 6. Jurandvorski ulomak I, 7. Senjska ploča, 8. Grdoselski ulomak.

Na jednom je mjestu, na ulomku br. 6, glagoljskome slovu C greškom klesara uklesano »oko« s desne umjesto s lijeve strane! Iz morfoloških je razloga isključeno da bi se taj znak uzeo za glagoljsko slovo H. Dostaje da ga se usporedi s glagoljskim H, koje ovdje (u drugome retku na tom istom ulomku) dolazi u tipičnom obliku stare hrvatske glagoljske grafije: s vodoravnim desnim krakom.

Zaključujući paleografsku analizu onog niza slova sa Senjske ploče koja su u razvoju glagoljskog pisma morfološki i kronološki najkarakterističnija, utvrdit ćemo prije svega da opći dojam pisma odaje prijelaz od starije, oble glagoljice, u mlađu, hrvatsku uglatu glagoljicu. Pismo Senjske ploče otprilike je na stepenu razvitka na kome se nalazi i pismo Bašćanske ploče a i morfološki ono je najsrodnije pismu Bašćanske ploče. Na jednoj i na drugoj Ploči zapažamo iste grafijske specijalitete i istu pojavu preuzimanja znakova iz latiničkog (ili ćirilskog) alfabeta, iste oznake koje udružuju najstarije glagoljske spomenike u Kvarneru. Samo po dosljednijoj uglatoj stilizaciji »oka« u glagoljskim slovima Senjske ploče moglo bi se zaključiti da je ona možda nešto mlađa od Bašćanske ploče, no te razlike dadu se u epigrafici svesti i na klesarevu dionicu oblikovnog rada.

POVIJESNO-UMJETNIČKA ANALIZA

Ustanovili smo da je Senjska ploča plutej jednog crkvenog septuma. Ona je frapantno nalik Bašćanskoj ploči. Motiv lozice s naizmjence zavrnutim listovima na njoj gotovo je istovjetan motivu lozice na Bašćanskoj ploči. Zapažamo razliku samo u tome što taj ornamenat na Senjskoj ploči teče u suprotnom smjeru od tog istog ornamenta na Bašćanskoj i što se u pazušcima listova na Senjskoj ploči nalazi cvjetni pupoljak a u pazušćica na Bašćanskoj ploči ukršavaju se dva mala lista.

U stilskom pogledu taj motiv lozice predstavlja prijelaz iz razdoblja pleterne ornamentike u razdoblje rane romanike te je kao motiv poznat na nizu spomenika u Dalmaciji, što se datiraju kasnim XI ili XII stoljećem.[3]

Da je Senjska ploča bila pronađena u Baški, ne bismo imali razloga da odbijemo misao kako je ona pendant Bašćanskoj ploči, to jest, da je ona »druga Bašćanska ploča«.

Vrlo je vjerojatno da su obje ploče — Bašćanska i Senjska — potekle iz iste radionice ako ne i iz iste ruke.

ZAKLJUČAK

Paleografski i umjetničko-povijesni momenti ukazuju da je Senjska ploča nastala u vrijeme koje je blizo nastanku Bašćanske ploče, negdje početkom XII stoljeća.

Svojim paleografskim osobinama (morfologijom slova, specijalitetima grafije, recepcijom latiničkih ili ćirilskih znakova u glagoljski alfabetski sistem) Senjska se ploča organski uklapa u porodicu naših najstarijih kvarnersko-istarskih glagoljskih spomenika XI i XII stoljeća (Plominski natpis

Valunska ploča, Krčki natpis, Bašćanska ploča i Jurandvorski ulomci, Grdoselski ulomak, Humski grafit).

Srodnost, podudarnost u oblikovanju i kompoziciji Senjske ploče sa Bašćanskom pločom otkriva da su se pluteji na crkvenim pregradama u istoj kulturno-povijesnoj hrvatskoj regiji, u kvarnerskom bazenu, oblikovali prema istome modelu. Umjesto tipičnog ukrasa koji je u razdoblju pleterne skulpture u pravilu ispunjao polje pluteja ispod vodoravne bordure, to je polje na Bašćanskoj ploči i na Senjskoj ploči ispunjeno dugim natpisom dedikativnog ili diplomatičkog porijekla.

Time takovo oblikovanje koje smo na Bašćanskoj ploči smatrali atipičnim, ukazuje nam se otkrićem Senjske ploče kao regionalno tipično.

BILJEŠKE

[1] A. Glavičić, Značajni arheološki nalazi u tvrđavi Nehaj u Senju. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske. God. XIV. br. 1. Zagreb, veljača 1965. Str. 8. i 10. A. Glavičić, Izvještaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, maja 1964. godine. Senjski zbornik I. Senj 1965. Str. 315—323.

[2] Plastična arhitektonska dekoracija s motivom lozice iz crkve Sv. Mihajla kod Stona, koje Lj. Karaman karakterizira kao »primjer interesantnih miješanih forama pleterne plastike u zadnjem stadiju prelaza k romanici« i datira ih u »drugu polovicu XI vijeka ili u XII vijek«. Lj. Karaman, Crkvica sv. Mihajla kod Stona. Vijesnik hrvatskog arheološkog društva. N. S. XV. Zagreb, 1928, str. 88—92.

LA TAVOLA DI SENJ

Una ventina di frammenti d'una lastra di pietra bianca calcare portante un'iscrizione glagolitica nonchè un fregio a viticci dalle caratteristiche stilistiche di transito tra la decorazione »all'intreccio« dell'alto Medio Evo ed il primo Romanico, scoperti durante i lavori di sistemazione del castello Nehaj a Senj nell'anno 1964, furono denominati del loro scopritore, il professor Ante Glavičić, direttore del Museo civico, »La Tavola di Senj«.

La grande somiglianza sia di forma che di motivi ornamentali sia di carattere paleografico tra la Tavola di Senj e la Tavola di Senj e la Tavola di Baška, — nota iscrizione glagolitica quest'ultima, databile intorno al 1100 ed appartenente alla chiesa benedittina di Santa Lucia a Baška sulla vicina isola di Krk (Veglia), destò l'attenzione dell'autore del presente saggio, che nel 1971 eseguì la ricostruzione parziale della Tavola di Senj (fig. 1, 2). Ne risultò che tutti i frammenti scoperti facevano parte del terzo superiore della Tavola, mentre gli altri due terzi di essa sono del tutto scomparsi. Dalla ricostruzione si ottenne la lettura della prima riga: [v' ime ot']ca i s[i]na i s(ve)t(og)a d(u)h[a.....], (»Nel nome del Padre e del Figlio e dello Spirito Santo....«), cioè la formula dell'inovocazione, simile a quella della prima riga nell'iscrizione della Tavola di Baška.

Secondo le deduzioni dell'autore la Tavola di Senj è quasi contemporanea a quella di Baška ed è detabile con l'inizio del secolo XII. Quanto alle sue caratteristiche paleografiche (quali, morfologia dei caratteri, specialità della grafia, recezioni dei caratteri latini o cirillici nel sistema alfabetico glagolitico), la Tavola di Senj s'innesta organicamente nella famiglia delle più antiche iscrizioni glagolitiche quarnero-istriane dei secoli XI e XII (Iscrizione di Plomin—Fianona, Tavola di Valun, Iscrizione di Krk—Veglia, Tavola di Baška e Frammenti di Jurandvor, Frammento di Grdoselo, Graffito di Hum—Colmo).

Così come la Tavola di Baška pure la Tavola di Senj è un pluteo del cancello (iconostasis), che a suo tempo in una delle chiese medioevali di Senj divideva il presbiterio dalla navata. Di dimensioni simili a quelle della Tavola di Baška e di quasi identica decorazione ornamentale, pare molto probabile che le due Tavole uscissero dalla stessa botega se non dalla stessa mano.

L'impostazione della lunga iscrizione di carattere dedicativo e diplomatico che nelle Tavole di Baška e di Senj occupa tutta la campata sotto il fregio ornamentale e che prima (nella Tavola di Baška) fu reputata come un momento del tutto inconsueto e atipico nel modo di comporre i plutei preromanici (dove quella campata era di regola occupata dall'ornamento), ora, con la scoperta della Tavola di Senj, si afferma quasi un'impronta tipica regionale.